

УДК 32.329

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ГПЕРРЕФЛЕКСІЯ: СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ТРАВМАТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Ярослава Яковлєва

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Історичне знання схильне до ідеологічного спотворення. Минуло 33 роки з дня трагічної аварії на Чорнобильській АЕС, але досі ми не знаємо достеменної правди про події та наслідки квітня 1986 року. Стаття про «чорнобильську» культурну травму, комеморацію історії, глорифікацію трагедії та віктимний патріотизм у контексті історичної пам'яті українців.

Ключові слова: Чорнобильська трагедія, «місце пам'яті», культурна травма, соціальна пам'ять, комеморальна історія, «суспільство ризику».

Чорнобильський «інцидент» породив унікальне середовище для наукових, культурних і філософських експериментів. Аварія на Чорнобильській АЕС протягом континуального періоду вважається синкретичним чинником завершення ХХ століття. Вона не тільки раз і назавжди поклала кінець ідіолатрії сили «мирного атома», але й стала тим когнітивним дисонансом, що призвів до розпаду тоталітарного СРСР.

Крім того, цей техногенний колапс, як і відкрита ним сила впливу радіації, створили найбільш радикальний прецедент трагедії людського існування. Сама словосполучка «чорнобильська трагедія» стала номінальною, аксеологічним висловлюванням, в якому відобразилось глибинне переживання людиною своєї кінцівки.

Набувши культурного «образу» та величезної кількості семіотичних інтерпретацій, ставши символом епохи та національним аспектом пам'яті, Чорнобильська аварія, на думку німецького історика Анни-Вероніки Вендланд, активно входить до національного нарративу українського етносу. Дослідник відстоює позицію, що Україні, як фактичній «батьківщині» Чорнобильської аварії, найпростіше ввести цю історичну подію до своєї національної історії.

Феномен чорнобильського питання в Україні, на її погляд, полягає в тому, що в глобальному розумінні зруйнований вибухом 4-ий блок ЧАЕС став емблемою руїни й кінця ХХ століття, своєрідною скарифікацією загальносвітової екології та історії, тоді як сама постчорнобильська доба в національній історії України стала початком державного піднесення [2, с. 158].

Іншою характерною рисою чорнобильського нарративу в Україні є те, що пам'ять про аварію на ЧАЕС щорічно виливається у своєрідній ритуалізованій формі «ювілейних дат». І тут Чорнобиль, за словами Вендланд, відіграє функціональну роль «національної трагедії» другої половини ХХ століття, так само як Голодомор і жахіття Другої світової війни відіграють таку роль для першої його половини. У цій функції Чорнобиль відіграє екс-посттелеологічну роль каталізатора: цю подію можна тлумачити як катастрофу радянської системи та передвісницю розпаду СРСР або ж як імпульс до масової мобілізації проти урядової політики втаємничення, замовчування й залякування, який, щоправда, спрацював із запізненням, проте розвинувся до рівня національного руху – «from Chernobyl to sovereignty».

Зі здобуттям незалежності Україна не лише отримала загальний соціально-політичний дисбаланс, але й потрапила у межі так званої духовної кризи нації. Українцям, як багатьом іншим пострадянським народам, довелося творити державу у стані розрухи ідеологічних цінностей СРСР, правомірна руйнація яких спричинила алогізм надбання нового національно-духовного тла, що потребувала формування нових моральних пріоритетів нації. Передусім, прояв таких процесів призвів до нагальної актуалізації історичної науки в Україні та культурного новоутворення національно-українського нарративу.

Логічною реакцією вже «пострадянської» наукової спільноти на ситуацію, яка склалася в межах нового українського простору, було очевидне долучення своїх наукових кіл до загальних тенденцій європейської культурологічної та історичної думки, котра ще з початку 1980-х років відкрито фокусувала свою увагу на концептуалізації пам'яттєвого дискурсу історії та кристалізації ідей так званих «студій пам'яті». Українська національна історія, як і сама історична наука, викривлена «радянським» періодом, неймовірно вдало підпадала під ракурс західного «пам'яттєвого буму» «ери комеморації». Тож завдяки посиленій роботі новітніх україністичних шкіл історичне культурне тло України як незалежної держави стало активно соціалізуватись, набувати національно-ментального характеру та виокремлюватись у певний гуманістичний ідентифікаційний вимір наукового знання.

Відтепер провідною та єдальною категорією історії стає «пам'ять», дискусії про яку швидко оминули межі лише академічної спільноти та вийшли на широкі простори суспільного життя.

Понині Чорнобильська аварія й «зона відчуження» усталено асоціюються зі ставленням українців до радіації. Показовим є також те, що зазвичай Чорнобильську аварію та чорнобильську «зону відчуження» ототожнюють як нероздільне ціле, як причину та її наслідок, котрі ведуть до єдиного культурно-історичного результату. Чи є таке бачення доцільним чи ні – питання й досі відкрите, але, на нашу думку, розділення цих нововикнень в історії України варто розглядати окремо. Саме тому вважається, що ця аварія стала подією планетарного значення, однак не тільки завдяки сукупності всіх своїх безпрецедентних наслідків – технологічних, ядерно-радіологічних, медичних, екологічних, але й через своє есхатологічне, футурологічне значення.

Говорячи про культурологічний аналіз феномена Чорнобильської аварії та чорнобильської «зони відчуження», ми вважаємо, що саме семіотичний підхід є найбільш раціональним для подібної інтерпретації проблемного кола питань, котрі виникають у контексті постчорнобильського простору, бо, завдячуючи, власне, потужним процесам переосмислення та образотворення Чорнобильської трагедії в межах української й світової культури, які спостерігались у хронологічному співвідношенні останньої чверті років, це соціо-історичне явище набуло ряду філософо-мистецьких канонізованих семіотичних ознак, а фактична чорнобильська «зона відчуження» у свою чергу сама по собі вже стала семіотичним знаком, утворивши повноцінну, нову «знакову систему» в глобальному значенні.

Після вибуху 4-ого енергоблоку на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року в українській мові, наприклад, найбільш вживаними (у чорнобильському контексті) стають такі поняттєві одиниці, як «чорнобильці», «ліквідатори», «радіація», «рентген», «зона відчуження», «самосели» тощо.

Авжеж, ці мовні одиниці переважно не є нововведеннями. Однак спільними та головними для них рисами стали їхні нові семантичні означення та розуміння. Наприклад, слово «ліквідатор» починає стійко асоціюватись із відвагою та сміливістю вчинків тих, хто проводив дезрадіаційні роботи на території навколо Чорнобильської АЕС; відтепер «ліквідатор» є синонімом слова «герой». У свою чергу слово «чорнобильці» нині трактується

лише у своєму звуженому сенсі та безпосередньо ототожнюється із переселенцями із «30-км зони»; «чорнобильець» є синонімом слова «жертва» («постраждалий»).

Дійсним мовним і геокультурним нововведенням стало впровадження до українського дискурсу словосполучення «зона відчуження». Семантично воно набуло ознак й асоціацій із «катастрофою», «екологічним лихом», «зоною», «смертю», «покинутістю», «болем», «жахом», «холодом», «руїною», в певному сенсі – «відродженням» тощо. Семіотично найчастіше «зона відчуження» символізує розпад, чи то пак злам Радянського Союзу, кінець «холодної війни», «смерть мирного атома», завершення ХХ століття й доби індустріалізації, початок постмодернізму в Україні тощо.

У загальному семіотичному контексті «зона відчуження» й понині має образне навантаження категорій трагедії, катастрофи, катаклізму, війни, національного (глобального) лиха, людського нещастя, боротьби за виживання, «чужості», котрих вона набула в процесі переосмислення Чорнобильської аварії світовою спільнотою.

Тим паче, що сама ситуація порушення культурної цілісності та розриву органічного зв'язку людини з природними підставами життя інтерпретується культурологами як ситуація відчуження. *Відчуження* – це процес перетворення різних форм людської діяльності та її результатів у самостійну силу, панівну над нею та ворожу їй. Відчуження – це механізм, пов'язаний із низкою проявів, а саме безсиллям особистості перед зовнішніми силами життя, уявленням про абсурдність існування, втратою людьми взаємних зобов'язань щодо дотримання соціального порядку, а також запереченням панівної системи цінностей, відчуттям самотності, виключенням людини з громадських зв'язків, втратою індивідом свого «я», руйнуванням автентичності особистості.

Повертаючись до ідей «*нвої історії*», сфокусуємо свою увагу на інсайті чорнобильської «зони відчуження» як «*місця пам'яті*». Термін «*lieu de mémoire*» («*місце пам'яті*»), запропонований французьким істориком П'єром Нора, означає, перш за все, «те, що залишилось»; це крайня форма комеморативної свідомості, яка сама викликає історію, оскільки не знає її [3, с. 22]. Тобто «місцем пам'яті» можуть бути пам'ятники, історичні особистості, інститути, або – як у нашому випадку – події. Наприклад, Нора говорить про «місця пам'яті», тобто ті реальні місця, де відбувалися ті чи інші історичні події. Одним із таких місць пам'яті в Україні є «зона відчуження», на території якої трапився вибух 4-ого енергоблоку ЧАЕС у квітні 1986 року.

Отже, вибух на 4-ому енергоблоці Чорнобильської АЕС став історично-культурним й інформаційно-психологічним шоком для світової спільноти.

Показово, що процес психосоціальної адаптації людей до звістки й наслідків цих трагічних подій відбувався під впливом представників наукової інтелігенції. Затребуваність теми Чорнобильської аварії визначається тенденціями розвитку сучасного соціально-гуманітарного знання, проблеми якого знайшли відображення у фундаментальних філософських концепціях й етнософічних особливостях історичного мислення пострадянського культурного регіону. Проблематика дослідження обумовлена трьома віхами буденних реалій українського простору: сучасними завданнями національного відродження України, що передбачає філософське осмислення історії загалом; кризою континуумального співіснування нашої держави з Чорнобильською «зоною відчуження» як іміджевим «місцем пам'яті»; унікальністю історико-культурного досвіду, отриманого українським народом внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Екологічне та історичне самовизначення Чорнобильської аварії як транснаціональної трагедії призвело до постановки міждисциплінарної проблематики пізнання причин і наслідків цієї катастрофи, серед яких помітно виокремилась проблема розуміння значу-

щості «антропоморфного впливу» як чинника, що виражає ставлення людини до граничних із нею екосистем і глобальних проблем існування Землі загалом. Отже, культурне переосмислення Чорнобильської трагедії кінця XX століття (підсумок якого пропонується дослідником розглядати як певний соціально-культурний феномен), насамперед, сформувало принципово нову соціально-екологічну орієнтацію проблематики наукових пошуків, відповідно, відкривши перспективи її розвитку в аспекті соціальної антропології та філософії культури.

З іншого боку, взаємозв'язок філософського й історичного знання в питаннях розуміння сутності Чорнобильської аварії стали пріоритетними для процесу утворення унікального семіотично-ментального «чорнобильського простору», віднедавна відкритого для культурологічної інтерпретації, що само по собі породжує можливість «чорнобильського дискурсу».

Отже, у соціально-філософському контексті розгляд питання вагомості факту Чорнобильської аварії в процесі формування сучасної української ідентичності неодмінно необхідно починати з понять «культурної травми», яка завжди має певну передісторію, що підсилює її актуалізацію, а також «соціальної пам'яті», яка завжди має певний соціальний фон, адаптований під потреби ментальності носія.

Культурна травма, перенесена в пострадянські роки, що, у свою чергу, для України також стали постчорнобильськими, породила посттравматичні феномени, появу яких можна розглядати як окрему стадію процесу адаптації українців до наслідків аварії на ЧАЕС. Вони виступили у вигляді рефлексії подій, що відбулися, і змін у соціальній ідентичності, змінених структурі ціннісних орієнтацій, детально вивчених у вітчизняній соціальній філософії.

Сьогодні можна виділити два основні аспекти кризи соціальної ідентичності українців XXI століття: перший – «криза втрати», що виник унаслідок Чорнобильської аварії, і другий – «криза входження», природно пов'язаний із розпадом СРСР. Названі «кризи» безпосередньо соціально залежні від культурних гіперрефлексій на глобальну трансформацію світової історії, що завершують період тотальності своєї комеморації та меморалізації.

Перші симптоми «чорнобильської травми» у сфері соціальної структури проявилися в порушенні раніше усталених соціальних зв'язків. Змінена «постчорнобильська» структура суспільства та нові «пострадянські» економічні відносини «застали зненацька» більшу частину населення України, повністю перевернули звичну стратифікацію суспільства. Виникли нові впливові соціальні групи автоматично впровадили принцип «травмуючої історії» в усі сфери культурної адаптації до традицій нового соціуму, який, у свою чергу, став володарем трансформованої, травмованої соціальної пам'яті.

Важливо зауважити також те, що саме поняття культурної травми, введене Петером Штомпкою, було розроблено ним як поняття, яке саме по собі соціологічне. Під культурною травмою він розуміє стан напруги, пов'язаний із соціальними змінами, пережитими групою або цілим суспільством. Соціальна зміна, пов'язана з травматичними подіями, характеризується ознаками несподіванки, екзогенності, радикальності та сприймається як щось шокуєче, відразливе [5, с. 8].

Відповідно, під час такого розгляду співвіднесення феномена «чорнобильської» культурної травми з близькими йому за змістом феноменами заслуговує на окрему увагу. Необхідно, з одного боку, зіставити феномен культурної травми з такими поняттями, як психічна травма, посттравматичний стрес, віктимізація, тобто явищами, вже глибоко вивченими в психології; а з іншого боку, з такими поняттями, як «місце пам'яті», ревіталізація, культурний шок, тобто явищами, актуальними для кроскультурного контексту соціальної філософії та культурології.

Незважаючи на практично піввіковий часовий проміжок, топос пам'яті про аварію на Чорнобильській АЕС не втрачає своєї актуальності. Але, що характерно, донині українці по-різному сприймають контекст і значимість подій квітня 1986 року – навіть ті, хто безпосередньо є «живим носієм» соціальної пам'яті про аварію – ліквідатори, чорнобильці, історики, – не дійшли згоди й універсального комеморального розуміння суті Чорнобильської трагедії.

Соціальна пам'ять про Чорнобиль як категорія українських гуманітаристських пошуків пройшла довгий шлях концептуалізації, що супроводжувався кардинальними історико-культурними та екологічно-економічними зрушеннями в Україні, котрі зазнали змін від різкого «входження» інформаційного плюралізму та активної реновації ментально-психологічних взаємозв'язків уже у глобальному дискурсі незалежних країн.

Отож річ не в тому, що «чорнобильське» минуле перестає бути актуальним елементом сучасного соціального ландшафту української культури, а в тому, що в останні роки мнемонічна гіперрефлексія пам'яті про Чорнобильську аварію дедалі більше перегукується з посиленням акцентуванням на темі глобального екологічно-політичного потрясіння, а не на лінії глорифікації національного культурно-травматичного досвіду загалом.

Звісно, героїчну складову «чорнобильського питання» неможливо применшити, проте варто зауважити, що до ліквідації була аварія, якій передувала «холодна війна» та складна історико-політична ситуація, і, зрештою, неймовірно складний науково-технічний експеримент, тобто повноцінний історико-цивілізаційний період розвитку людства у XX столітті. Тому досить природно, що з плином часу – особливо якщо взяти до уваги те, що XXI століття стає преміальним часом для розвитку штучного інтелекту та сфери IT, – історична «перемога людини над силою вивільненого атома» у 1980-х поступово нівелюється перед глобальною імплементацією ідеї «перемоги людини на космічних теренах».

Ця тенденція свідчить про те, що з появою Інтернет-ресурсу та новітніх технологій соціальна пам'ять у загальному розумінні втрачає свою статичність і стає рухомию і динамічно мінливим явищем, котре цілком логічно досліджувати в контексті національних соціально-політичних процесів, що протікають у глобальних умовах суспільства ризику.

Суттєво, що вже на початку 90-х років XX століття Ульріх Бек діагностував, що соціальні та економічні процеси непомітно втратили свою результативність – замість виробництва суспільних благ вони стали створювати ризики. Неможливість бути усуненим зі сфери ризику, не випробувувати на собі негативні наслідки вже запущених чужою волею процесів дала змогу німецькому філософу і соціологу проголосити настання «суспільства ризику» [1, с. 46]. У соціально-філософському аспекті сутнісними сьогоденними характеристиками такого типу соціального устрою є, з одного боку, нездатність суспільства змінити характер сформованих процесів відтворення соціального, а з іншого – прагнення закласти в оцінку ефективності цих процесів потенційні ризики й домогтися їх мінімізації.

Зрозуміло, що значною мірою глобалізація ризиків, що ставить будь-яке суспільство незалежно від його розвитку в певні рамки постійних загроз, не тільки вимагає інституційної космополітизації, але й змушує до формування нових форм мислення, створює глобальний світогляд, адаптований до різноманітних національних ідентичностей. При цьому цілком природно, що такий світогляд стикається з усвідомленим прагненням як окремих індивідів, так і цілих спільнот, котрі тяжіють до збереження існуючої соціальної ідентичності. Отже, можна констатувати, що «суспільство ризику» діагностують концептуальні зміни характеру самої людської цивілізації, в якій будь-яке явище являє собою потенційну загрозу, а минуле, як і раніше, залишається найважливішим джерелом легітиматії соціальних інститутів, котрі спираються на поняття історичного пріоритету, даючи змогу вважати соціальну пам'ять невід'ємним елементом сучасного соціального устрою.

Крім того, одним із ціннісних векторів соціальної пам'яті в сучасній епосі стає функціонування національних ідентифікаційних ризиків як джерела комерціалізованих образів. Образи минулого стають товаром, вимірюються категорією корисності. Це говорить про те, що глобалізація мнемонічної діяльності за допомогою телебачення, електронної мережі та інших технічних засобів призводить до репродукції соціальної пам'яті у світовому масштабі.

Отже, від соціальної пам'яті масову свідомість вирізняє не відповідність історичній дійсності, а вміння розважати споживача, пропонуючи йому минуле як упізнаваний товар. У подібних умовах зникає дилема справжньої та фальшивої соціальної пам'яті, яка гостро стояла для М. Гальбакса, який прагнув очистити пам'ять від суб'єктивних нашарувань і зробити її верифікованим науковим джерелом, а проблема вибору того чи іншого типу пам'яті стає справою інтерпретації історичних подій у контексті максимальної зручності для сучасного стану справ [4, с. 13].

Обсяг знань про минуле, їх поширеність, ступінь інтересу сучасного світу до минулого свідчать про наявність у людині та суспільстві глибокого інстинкту, прагнення, незважаючи на руйнування, зберегти принаймні можливість історичного континууму. У цьому плані до минулого однак всі держави, політичні партії та окремі особистості. Така вірність справі збереження творинь минулого ще ніколи не була настільки загальною та очевидною як сьогодні. «Європа стає чимось на зразок великого музею історії західної людини, що володіє симптомом волі до збереження» [6, с. 361].

У контексті переосмислення Чорнобильської аварії труднощі, які переживає нині українська національна соціальна пам'ять, викликані не тільки зовнішніми натиском із боку глобальних тенденцій світового розвитку, але й певним дискомфортом, котрий виник у процесі самоідентифікації з національною спільністю – багато в чому через те, що соціальна пам'ять унаслідок бурхливих подій останнього чверті століття виявилася заплямованою фактами, які потребують швидше забуття, ніж свідомого запам'ятовування.

Під ідентифікаційними ризиками розуміються потенційні загрози існуванню певної соціальної групи, що викликаються створенням або підтриманням соціальної пам'яті, що провокує конфлікти з іншими соціальними групами. Отож, говорячи про вагомість факту Чорнобильської аварії на тлі формування української національної історії, треба визнати те, що для сучасної історико-державницької моделі України чорнобильська культурно-ментальна гіперрефлексія стала ідентифікаційною основою для формування фундаментальних шаблів соціальної пам'яті українців у контексті ревіталізації державної культури та комеморалізації національної історії. Однак віктимізований досвід аварії на ЧАЕС у 1986 році став домінантним комплексом ідентифікаційних ризиків постмодерної самоідентифікації пострадянської генерації українців, котрий постійно трансформує співвідношення «Україна – Чорнобиль».

Підсумовуючи, треба зазначити, що становлення української соціальної мнемологічної традиції безпосередньо залежить від гіперрефлексії українського соціуму на травматичні наслідки пострадянської доби. Проте, беручи до уваги наявність культурно-філософського феномена «30-км зони», а також «культурної травми» Чорнобилю на тлі української історії, котрі стали прямою підставою входження українського контексту до глобальної парадигми «суспільства ризику» та стали первинним підґрунтям для виокремлення тематики «мнемонічної культури» в Україні, створивши умови для філософсько-антропологічних досліджень «пам'яттєвого дискурсу» в пострадянському регіоні загалом, можемо констатувати, що Чорнобильська аварія створила соціально-філософський фундамент для розвитку напряму української «індустрії пам'яті», на базі якої активно розвиваються мистецька та туристична індустрія країни.

Список використаної літератури

1. Бек У. Общество риска. На пути к новому модерну. М., 2000. С. 46.
2. Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобилю. Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 2011. № 18. С. 151–187.
3. Нора П. Всемирное торжество памяти. Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. С. 206–207.
4. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М.: «Новое издательство», 2007. С. 13–14.
5. Штомпка П. Социальное изменение как травма. Социологические исследования. 2001. № 1. С. 6–16.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 361–362.

**CHERNOBYL HYPERREFLEXIA:
SOCIAL MEMORY IN THE CONTEXT OF THE TRAUMATIC HISTORY****Yaroslava Yakovlieva**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Historical knowledge is prone to ideological distortion. It's been 33 years since the tragic accident at the Chernobyl nuclear power plant, but we still do not know the true truth about the events and consequences of April 1986. This article is about the Chernobyl's "cultural trauma", comemorial of history, the glorification of the tragedy and victim patriotism in the context of the historical memory of Ukrainians.

Key words: Chernobyl tragedy, "place of memory", cultural trauma, collective memories, history commemoration, "society of risk".